

Damir HADŽIĆ

Univerzitet u Pečuhu Pollach Mihaly Fakultet inženjerstva i informacionih tehnologija, Doktorska škola arhitekture, Breuer Marcell, post.Doc.;

TURSKO GROBLJE

Apstrakt: Rad je usmjeren na očigled bezazlenu frazu *Tursko groblje* koja vjerovatno potječe od inovjernog nemuslimanskog stanovništva Balkana, te analizira dvije smjernice u kojima je moglo nastati ovakvo tumačenje te percepcija muslimanskih mezaristana u očima drugih vjera kao i u očima samih muslimana. Posmatran je i lični odnos muslimana prema svojim mezaristanima te eventualno upitno održavanje groblja koje je u jednom periodu historije potencijalno moglo biti loše. Kroz rad se prvenstveno naglašava ljepota i značaj spomenika, kao i ambijenta mezaristana bosanskih muslimana te samih spomenika nišana kao bogatog kulturno-historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine. Daje se i osvrt na prelazne oblike nišana i stećaka te njihov značaj i važnost kao svjetskog naslijeđa. Nadgrobni spomenici u Bosni i Hercegovini govore mnogo, mnogo više nego što na prvi pogled možemo pretpostaviti, govore o davnim vremenima i koheziji više transnacionalnih utjecaja i vremena koji su obilježili jednu teritoriju. Ovi transnacionalni utjecaji objedinjuju jednu značajnu autohtonu i autentičnu pojavu koja predstavlja zajedničko naslijeđe Balkana. Naša eventualna nemarnost prema ovim spomenicima ne treba biti olako shvaćena, te frazu ne trebamo apriori shvatiti kao uvredu, već aposteriori kao opomenu i podsjetnik na sopstvenu pažnju i djelovanje.

Ključne riječi: *Tursko groblje, mezaristani, održavanje groblja, stećci i nišani, odnos prema spomenicima, identitet, kulturno pamćenje.*

TURKISH CEMETERY

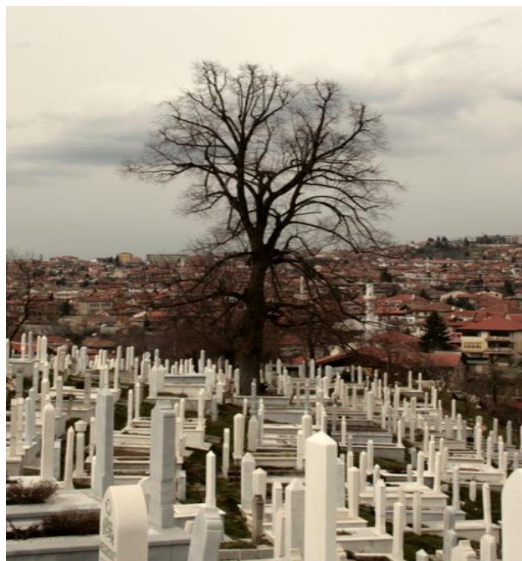
Abstract: The paper focuses on the apparently harmless phrase *Turkish Cemetery*, which probably originates from the infidel non-Muslim population of the Balkans and analyzes two guidelines in which such an interpretation could

have emerged and the perception of Muslim cemeteries in the eyes of other religions as well as Muslims themselves. The personal attitude of Muslims towards their cemeteries was also observed, as well as the possible questionable maintenance of the cemetery, which could have been potentially bad in one period of history. The paper primarily emphasizes the beauty and importance of the monuments, as well as the ambience of the Bosnian Muslim cemetery and the nisan monuments themselves as a rich cultural and historical heritage of Bosnia and Herzegovina. An overview of the transitional forms of nisan tombstones and stecak tombstones and their significance and importance as a world heritage site is also given. Tombstones in Bosnia and Herzegovina say much, much more than we can imagine at first glance, they speak of ancient times and the cohesion of several transnational influences and action.

Keywords: *Turkish cemetery, cemeteries, cemetery maintenance, stecak tombstones and nisan tombstones, attitude towards monuments, identity, cultural memory*

Izraz, idiom, fraza

Malo je vjerovatno da neko na prostoru Balkana¹ nije bio u prilici da čuje izraz „Prošao kao pored Turskog groblja“. Ova fraza iako na prvi dojam posve bezazlena, nosi sa sobom puno dublje značenje, idiom „*tursko groblje*“, prošao kao „mimo turskog groblja, nije ni pogledao na nas“, zapisuje i Vuk Stefanović Karadžić. U rječniku uskoka „*tursko groblje*“ je nešto bez ikakve vrijednosti, kod Matešića u hrvatsko-njemačkom rječniku fraza „proći kao ili kraj (*pored*) turskog (*čifutskog*) groblja, znači: „*proći pored nekog ne obrativši na njega nikakvu pažnju, tj. proći bez pozdrava*“².

Slika broj 1. Mezarje Alifakovac, Sarajevo
31. 03. 2009. (Autor Damir Hadžić)

¹ Balkan (ili Balkansko poluostrvo) je historijska i geografska regija jugoistočne Evrope te poluostrvo jugoistočne Evrope.

² (Zirojević, 2019)

Iako se radi o groblju druge vjere ovakva izreka ne služi na čast nikome a ponajmanje našim istočnim komšijama. Kasnije će se utvrditi da je ovo samo jedna od mnogih prezrenih kompleksa „turske krivice“ na Balkanu ³Otkuda prezir⁴ prema Turcima, Bošnjacima⁵, muslimanima⁶, moguće već i od Ive Andrića i knjige „*Na Drini ćuprija*“⁷, gdje se iznose strašni i krvavi prizori ubijanja Srba od strane muslimana, uzidavanja djece u most, scene nabijanja na kolac itd. Moguće je od romana „*Prokleta Avlija*“⁸, koja opisuje jedno cijelo „proketo“ Osmansko carstvo ili opet od Njegoša i „*Gorskog vijenca*“⁹ gdje ustvari „hodža riče sa munare...“

Uništenje bogatog kulturno-historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine nije novijeg datuma, i u vrijeme jugoslovenskih država¹⁰ rušene su džamije i „*turska groblja*“, samo u Sarajevu je planski srušeno više od 30 džamija i groblja¹¹. Slikovit je primjer Skender-pašine džamije u Sarajevu, iz harema Skender-pašine džamije podignut je Dom mladih i cjelokupan sportsko-trgovački kompleks Skenderija. Zabilježen je i iskaz stanovnika lokaliteta ulice Skenderija prilikom izgradnje dva stambena nebodera (*poznatiji kao Gorenje neboder*), na mjestu starog groblja gdje se jedna starija osoba bunila protiv rušenja i pozivala na haram graditeljima.

Kao takva fraza „tursko groblje“ u prošlosti mogla je odraziti i uvjerenje balkanskog dijela nemuslimanske javnosti, da su i sami muslimani nemarni prema uređivanju sopstvenog groblja¹², iz perspektive hrišćanske zajednice, to bi se i moglo shvatiti kao da muslimani nisu ni previše davali važnosti održavanju svojih mezaristana.

³ (Karišik, 2010)

⁴ Ratko Mladić je prilikom ulaska u Srebrenicu rekao "da je došlo vrijeme da se osveti Turcima nakon bune protiv dahija". Kakve veze bosanski muslimani imaju sa Turcima i zašto ispaštaju tuđe grijeh?

⁵ Bošnjaci su južnoslavenski narod koji naseljava uglavnom Bosnu i Hercegovinu, sa značajnom manjinom u drugim balkanskim zemljama, posebno u Sandžaku, regiji u Srbiji i Crnoj Gori gdje čine regionalnu većinu kao i Hrvatskoj i Kosovu.

⁶ Muslimani (narod), su južnoslavenski narod, konstitutivan u SFRJ od 1971. godine. Još prije Drugog svjetskog rata Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) zauzela je stav da su bosansko-hercegovački muslimani posebna etnička grupa bez nacionalnog obilježja

⁷ (Andrić, 1945)

⁸ (Andrić, 1954)

⁹ (Petrović, 1847)

¹⁰ (Filandra 2018)

¹¹ (Velić, 2011)

¹² (Sušić, 2015)

Slika broj 2. Nišani ispod Žute tabije, Sarajevo 12. 03. 2009. (Autor Damir Hadžić)

Stvarnost tog vremena je bila takva da su se srodnici ukopavali u okviru porodičnih imanja ili mahalskih džamijskih harema, ali u urbanim sredinama i kod izrazito velikog broja ljudi u naseljima, počinju se koristiti velika javna groblja gdje se ukopavaju stanovnici te kao i okolne sredine. Sa te strane moguće je da je u tom periodu došlo do zanemarivanja groblja te je održavanje bilo u neku ruku loše. Vjerske obaveze hrišćana su takve da redovno vrše posjete groblja svojih najbližih, takva groblja su ograđena ogradom, održavana, osvjetljena kao i često posjećena nedeljom i praznikom Svi Sveti (*lat. Sollemnitas Omnium Sanctorum*).

Muslimani u mnogo čemu imaju različit pogled na smrt od hrišćana, tu je smrt dio života, prelazak iz jednog života u drugi. Sam obred sahrane "dženazamaza" (zajedničke molitve) je dijametralno suprotan od hrišćanskog. Umrlo osobu od gasulhane (prostorije za opremanje umrle osobe) do mjesta klanjanja dženaze i mjesta ukopa nose prisutni, pri čemu učestvuju svi. U slučaju da je mjesto klanjanja dženaze i ukopa udaljenije, mejt se prevozi vozilom, a slijede ih svi prisutni. Prilikom samog ukopa učestvuju svi prisutni, dok na dženazi prisustvuju samo muškarci. (*Nije preporučeno da žene prate dženazu i prisustvuju samom činu ukopa mejita u mezaristanu.*) Ono što je kod kršćana kovčeg, to je kod muslimana tabut, sa pet strana daska nalazi se daska, a sa gornje strane platno, pa i samo donošenje i stavljanje cvijeća i vijenaca na kabur nije u duhu islamske tradicije.

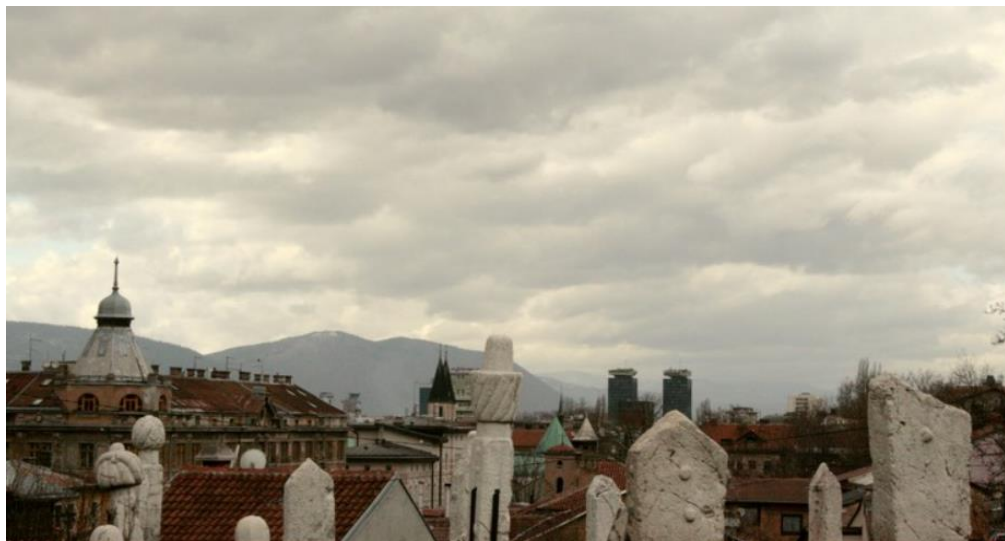

Slika broj 3. *Turbeta na Mezarju Alifakovac, Sarajevo 5. 7. 2010. (Autor: Damir Hadžić)*

Mezaristani nisu ograđeni (*kao ni nekropole stećaka*) te im se može nesmetano pristupiti. Mali broj starih muslimanskih mezaristana je ograđen¹³, te sam koncept ograde je kao takav loš, nišani trebaju biti slobodni i otvoreni, u skladu sa tim da je smrt dio života te prelazak iz jednoga u drugi.

Od velikog broja stećaka, oko 5% njih ima uspravni oblik, a po vremenu nastanka ovi uspravni stećci spadaju u sam kraj perioda postojanja stećaka. Prostorno, a i vremenski može se reći da su nastali pod utjecajem muslimanskih nišana. U velikom broju nekropola sa stećcima mogu se naći i stara muslimanska groblja sa nišanima, koja sa njima dijele velike i važne sličnosti. Vremenski period druge polovine XV i prve polovine XVI stoljeća je vrijeme kad srednjovjekovna bosanska država ostaje bez samostalnosti i pada pod Osmansko carstvo.

¹³ Inicijativa za izgradnju privremene ograde oko mezarja Kovači.

Slika broj 4. Mezarje Patke, Kovači, Sarajevo 31. 03. 2009. (Autor Damir Hadžić)

Vjerovatni tadašnji trendovi su da se i sami stećci kao nadgrobnji spomenici hrišćanskog stanovništva, kao i sljedbenika Crkve bosanske obrađuju i postavljaju uspravno. Tu su primjetni stubovi, stele, obelisci kao i oblici koji naglašavaju prelazni oblik prema nišanima. Po nekim autorima oblik stećka „*orijentalnog porijekla*“ navode na njihov sami kraj, krstače kao takve dobijaju originalne obilke, velike okrugle glave i naznake krakova poprečno. Najviše ih se može naći u zeničko-travničkom prostoru¹⁴.

Pojava nišana na istoku Bosne i Hercegovine može se pratiti unutar XV stoljeća u vidu brojnih natpisa, najbolje se vidi na nišanu iz Donjih Bakića kraj Olova¹⁵. Ovdje vidljivi ukrasi na nišanu pripadaju onima koje se prepoznaju na stećcima¹⁶.

„Kompleksnost bosanskog identiteta iskazuju sakralni objekti i mjesta, njihova prostorna, vremenska i korisnička struktura. Ta struktura odražava ne samo njihov raspored u geografiji Bosne nego i raspored njihovog značaja i značenja, njihovog historijskog preklapanja, poklapanja i kontinuiranja, kao i njihovu povezanost sa jednom ili više vjerskih skupina u Bosni na izravan način, kroz povremeni i redovni ritual, ili na simbolički način, kroz kulturno pamćenje i oblikovanje predanja“¹⁷

¹⁴ (Mazalić, 1957)

¹⁵ Obelisk, usred šume, u Olovu

¹⁶ (Miletić, 1982)

¹⁷ (Hadžimuhamedović, 2012)

Udaljeniji od osmanskih naselja mogu se pronaći spomenici oblika uspravnih ploča sa oblim dijelom na vrhu, na nekim se mogu naći znakovi krsta kao i oblihi istaka. Nadalje Hrišćanski grobovi tog vremena se ni po čemu ne razlikuju od nišana, osim što je na njima isklesan krst, ili pak natpis koji objašnjava da je ispod njega ukopan pripadnik hrišćanstva (*katoličanstva, pravoslavlja ili crkve bosanske*) takvi nadgrobni spomenici se nazivaju hrišćanski nišani. Evidentno je da su i hrišćani podizali nadgrobne spomenike nišanskog oblika umjesto stećaka, u takvim historijskim uslovima dešavala se i izrada bez krsta, sa ponekim blagim ukrasom sa ranijih stećaka. Uvidom u spomenike postepeno se može primjetiti prelaz iz ležeće forme na nišanski oblik, pa do same finalizacije u pravilan krst.

Pojava nišana

Nadgrobni spomenici koje podižu muslimani (*pripadnici islamske vjeroispovijesti*) nazivaju se nišani. Porijeklo naziva je poteklo iz turskog i perzijskog jezika, a ima preneseno značenje (*meta, medalja, orden, poklon*). Poznato je da prvi nosioci islama nisu imali nadgrobne spomenike u obliku nišana, dok seldžučki Turci svoje nadgrobnojake izvode u formi Rimskih stela različitih oblika i formi, ovakav transnacionalni prelaz je ostvaren od Gruzijaca i Armena dok je ukrašavanje poteklo iz Perzije (*Iranski narodi*). Kombinacija i utjecaji armensko-gruzijskog nadgrobnog spomenika sa centralno-azijskim i perzijsko-islamskim čine seldžučku stelu, ovakav spomenik i u utjecaju tvore oblik stele koji mi poznajemo danas.

Drugačiji oblik nišana sa turbanom je uz ranije navedeno izvorni tip seldžučkog nadgrobnog spomenika, ovi nišani su bili ukrašeni simbolima i figuralnim motivima (*kao i sami stećci*). Po dolasku osmanskog carstva na ove prostore i širenjem islama, nišani kao takvi postaju vrsta nadgrobnog spomenika u Bosni i Hercegovini. Obzirom da su Seldžuci imali otvorene poglede na predstave života, figura i oblika tim prije je i doprinos da nišani koji su u svemu islamski spomenici u samom ambijentu Bosne i Hercegovine prihvate i figuralne predstave sa stećaka i kao sam nastavak tradicije klesarstva na stećcima. Ovdje je vidljiv spoj nišana i stećaka, njihov prijelazni oblik kao i sami nosioci izrade, klesari. Sami klesari su sigurno pravili nadgrobne spomenike za različite konfesije koji tek kasnije poprimaju drugačije oblike i izgled spomenika.

Prvi nišani

Nakon pada srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva i uspostave Osmanlija na prostorima Bosne i Hercegovine (*vremenski period od 15. stoljeća pa do sredine 17. stoljeća.*) počinje rana faza u izradi nišana. Prisutne su klesarske tradicije srednjovjekovne Bosne kao i jednostavnost u izradi.

Kao što djelovanje srednjovjekovne kulture u Bosni i Hercegovini nije prestalo samim dolaskom Osmanlija, taj utjecaj je ostao još dugo i obuhvatio je kulturu, vjeru i umjetnost kao i mnoge segmente društva. U svakodnevnom životu i sada postoje neki elementi srednjovjekovne kulture, pošto proces islamizacije stanovništva nije mogao potisnuti dotadašnje navike i običaje naroda.¹⁸

Slika broj 5. *Primjer rane faze izrada nišana*

¹⁸ (Šurkić, 1987)

Slika broj 6. *Grob pravednika Rab. Moshe Danona, Krajšina Stolac 03. 10. 2007.*
(Autor Damir Hadžić)

Mujezinović navodi da prvi nišani imaju dosta zajedničkih elemenata sa srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima (*stećcima*) u Bosni i Hercegovini, kao i da su to oznake grobova islamiziranih stanovnika Bosne, starih „Dobrih Bošnjana“.

Nametak ¹⁹ spominje nadgrobnne kamenove, *nišane u Bosni, a bašluke u Hercegovini*, te navodi da su u islamskim zemljama mali i bez natpisa. Tek nakon razvoja države i njenog uzdizanja i umrlim se podižu nadgrobnjaci sa natpisima. Na prvim nišanima se nalaze natpisi izvedeni ćirilicom (*bosanskom*) bosančicom. Česti su ukrasi mačeva, lukova, sjekira, bajraka, a ima dosta prikaza životinja, ptica, jelena i zmija. Prikazi na *stećcima* isto tako razlikuju umrle, njihov status u društvu, zanimanje i zasluge.

Nišane možemo svrstati u tri glavne grupe:

- 1. *Forme većeg obeliska, sa kratkim piramidama na vrhu, sa ispupčenjem u vidu polulopti,*
- 2. *Rustične veće stele, slične uspravnim stećcima, sa krovom na dvije vode,*
- 3. *Sa primitivnim turbanima, gdje se ponekad stavlja i turban na stelu.*

¹⁹ (Nametak, 1939.)

Svi su grubo klesani, arhaičnih oblika, brojno zastupljeni, naročito u centralnoj i istočnoj Bosni, manje u drugim krajevima.

Bejtić,²⁰ navodi da su tipovi nišana veoma različiti, razlika oblika je veoma upadljiva kod muških i ženskih nišana. Vrsta nišana je objašnjena prema podjeli na spol i uzrast, te razlikujemo: muški, ženski i dječiji nišan. Dijelovi nišana su: glava, vrat, stan i dno nišana. Dekoracije nišana su veoma zanimljivi simboli, ornamenti su uglavnom geometrijski, vegetacioni, stilizovani, ili su sami predmeti koji su veoma vjerno predstavljeni. Često se pojavljuju predmeti koje je umrli koristio, kao što su: mač, buzdovan, koplje, toljaga. Osnovna podjela govori o društvenom položaju umrlog, kao i kod stećaka, oznakama, dekoraciji i oblicima. „A nazivani su i po zvanju umrlog“²¹, postojali su: ulemanski nišani, aginski, pašinski, esnafski, nišani trgovaca, vojnih zapovjednika i drugi.

Zaključak

Nadgrobnni spomenici u Bosni i Hercegovini su izuzetno značajni, njihovi lokaliteti svjedoče o poimanju i osjećaju jednog cjelokupnog vremena, prostora i ljudi koji su učestvovali u njihovoj izradi kao i umrlih koji su tu našli svoj smiraj. Po njihovim životima su ti spomenici i napravljeni, a po njihovim životima su ti natpisi i isklesani. Stećci kao treća nominacija područja Bosne i Hercegovine (*kao i dijelova Srbije, Crne Gore i Hrvatske*) na listu svjetskog naslijeđa su možda najznačajnija kompletno autohtona i autentična reprezentacija bogatog naslijeđa Bosne i Hercegovine kao i njenih tadašnjih granica. Broj od 70. 000 evidentiranih spomenika na 3. 300 lokaliteta govore o bogatom životu, društvu i prilikama perioda u kojem su nastali. Nadgrobnni spomenici, mezarja i nišani koji su nastali u vrijeme osmanske uprave jasni su oblici kulture i duhovnosti vremena u kojem su nastali. Istinski spomenici su podsjetnici na naše umrle koji trebaju biti početna tačka mijenjanja našeg odnosa prema prošlosti. Veza nišana i stećaka, kao i njihov spoj demonstrira spajanje religija i narodnih kultura. Prisutna je raznolikost oblika i motiva, bogatstvo reljefa, epigrafika i bogata nematerijalna kulturna baština. „Kulturno pamćenje konstruiše identitet i održavanje identiteta. Sve dok grupa ljudi održava i njeguju zajedničku kulturu sjećanja, ova grupa ljudi postoji“²². To su groblja koja zaslužuju da pored njih prolazimo sa osvrtom i razmišljanjima, pridajući im značaj koji im zaslužen pripada.

²⁰ (Bejtić, 1956)

²¹ (Agović, 2015)

²² (Heller, 2001)

Summary

Tombstones in Bosnia and Herzegovina are extremely important, their sites testify to the understanding of a whole time, space and people who participated in their creation, as well as the dead who found their peace there. These monuments were made and the inscriptions were carved according to their lives. Stecak tombstones as the third nomination of Bosnia and Herzegovina (as well as parts of Serbia, Montenegro and Croatia) on the World Heritage List are perhaps the most significant completely autochthonous and authentic representation of the rich heritage of Bosnia and Herzegovina and its borders. The number of 70,000 recorded monuments at 3,300 sites speaks of the rich life, society and circumstances of the period in which they were created. Tombstones, graves and cemeteries created during the Ottoman rule are clear forms of culture and spirituality of the time in which they were created. True monuments are reminders of our dead that should be the starting point for changing our relationship to the past. The connection between the Muslim tombstones (nisan) and the stecak tombstones, as well as their combination, demonstrates the merging of religions and folk cultures. There is a variety of shapes and motifs, a wealth of relief, epigraphy and a rich intangible cultural heritage. "Cultural memory constructs identity and maintains identity. As long as a group of people maintain and nurture shared cultural memories, this group of people exists." These are cemeteries that deserve to be passed by with review and reflection, giving them the meaning they deserve.

Izvori i literatura:

- <https://bs.wikipedia.org/wiki/Balkan> (posjeta 14.04.2021)
- Zirojević, Olga: Iz osmanske baštine, 2018, (23.07.2019)
<https://pecscanik.net/iz-osmanske-bastine/> , (posjeta 14.04.2021)
- Karišik, Sanela: (06.01.2010) Diskriminacija u školskim udžbenicima u Srbiji
https://www.islamskazajednica.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=7951:diskriminacija-u-kolskim-udbencima-u-srbiji (posjeta 14.04.2021)
- "Zašto ubijaju Bošnjake vjerujući da se svete Turcima?" N1 BiH, 23.11.2017, <https://ba.n1info.com/vijesti/a228408-andquotzasto-ubijaju-bosnjake-vjerujuci-da-se-svete-turcimaandquot/> (posjeta 15.04.2021)
- <https://bs.wikipedia.org/wiki/Bošnjaci> (posjeta 15.04.2021)
- <https://www.youtube.com/watch?v=4mCaGgJZcYU> , (22.11.2017.)
N1 Pressing: Kamberović, Bešlin i Klasić (posjeta 15.04.2021)
- [https://bs.wikipedia.org/wiki/Muslimani_\(narod\)](https://bs.wikipedia.org/wiki/Muslimani_(narod)) (posjeta 15.04.2021)
- Petrović, Njegoš: Gorski vijenac, <http://www.institut-genocid.unsa.ba/pdf/GORSKI%20VIJENAC.pdf> (posjeta 15.04.2021)
- Filandra, Šaćir: Bošnjaci nakon socijalizma. Sarajevo/Zagreb: BZK "Preporod" Sinopsis, 2012.
- Velić, Abdulgafar 2011, Ovo je i naše vrijeme! (27.05.2011)
https://www.islamskazajednica.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=11119:ovo-je-i-nae-vrijeme&catid=41&Itemid=997 (posjeta 15.04.2021)
- Sušić, Mustafa 2015 (06.12.2015)
<https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/drustvo/kultura-i-nauka/item/2606-mezaristani-ili-turska-groblja-derviski-nisan> (posjeta 15.04.2021)
- Inicijativa za izgradnju privremene ograde oko mezarja Kovači. (29.04.2013) 26. radna sjednica Skupštine Kantona - Zastupnička pitanja inicijative i odgovori
<https://skupstina.ks.gov.ba/pitanja/inicijativa-za-izgradnju-privremene-ograde-okoz-mezarja-kovaci> (posjeta 16.04.2021)
- Mazalić, Đoko. Hrišćanski nišani u okolini Travnika,
<http://www.fmks.gov.ba/download/zzs/1957/6-1957.pdf> (posjeta 16.04.2021)

- Obelisk, usred šume, u Olovu, Izvor: Al Jazeera balkans (04.05.2017)
<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/obelisk-usred-sume-u-olovu>
(posjeta 16.04.2021)
- Miletić, Nada: Stećci – Umjetnost na tlu Jugoslavije (1982)
<https://www.scribd.com/document/122040181/Miletić-Nada-Stećci>
(posjeta 16.04.2021)
- Hadžimuhamedović, Amra: “The challenge of protecting spiritual values of Bosnian cultural landscapes through Annex 8 of Dayton Peace Accord, Bosnia”. Zbornik radova: Mallarach Josep-Maria: Spiritual Values of Protected Areas of Europe, Bonn: Federal Agency for Nature Conservation, 2012
https://www.researchgate.net/publication/307547477_The_challenge_of_protecting_spiritual_values_of_Bosnian_cultural_landscapes_through_Annex_8_of_Dayton_Peace_Accord_Bosnia (posjeta 16.04.2021)
- Klinčević, Nihad, Bosanski nišani, istraživački rad, (2018)
<https://www.scribd.com/document/385400073/Bosanski-nišani>
(posjeta 16.04.2021)
- Šurkić, Nijaz, Neki aspekti širenja Islama i njegove kulture u našim krajevima, Predsjedništvo Udruženja islamskih vjerskih službenika u SRBiH, Sarajevo 1987 <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=37024> (posjeta 16.04.2021)
- Mujezinović, Mehmed, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974
- Nametak, Alija, Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini, Državna štamparija u Sarajevu, 1939
- Bejtić, Alija, Spomenici osmanlijske kulture u Bosni i Hercegovini, Orijentalni institut, Sarajevo, 1956
- Agović, Mersada, Šehidski i drugi bošnjački nišani. (18.03.2015)
<http://sbk.eu.com/izdvojeno/sehidski-i-drugi-bosnjacki-nisani-2/>
(posjeta 16.04.2021)
- Heller, Agnes, (2001) Cultural Memory, Identity and Civil Society
„Cultural memory is identity constructing and identity maintaining. As long as a group of people maintains and cultivates a common cultural memory, this group of people exists“
https://www.academia.edu/4993434/Artheller_cultural_memory
(posjeta 16.04.2021)